

RADZYŃSKI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
tom 5, 2007

Lukasz Radoław Węda

Parafia muzułmańska w Studziance – zarys dziejów (1679-1915)¹

Historia

Wymieniając narodowości zamieszkujące tereny północnej Lubelszczyzny w ostatnich stuleciach od razu wyliczamy takie mniejszości jak: Żydzi, Rosjanie, Białorusini, Czesi, Holendrzy, czy Ukraińcy. Tereny między Bugiem a Pilicą, oprócz chrześcijan, zamieszkiwali wyznawcy judaizmu, prawosławia, protestantyzmu i islamu. Mało kto orientuje się, że nad Bugiem, Krzną i Zielawą zamieszkiwali Tatarzy – muzułmanie. Pobyt ludności tatarskiej na tych terenach był swego rodzaju fenomenem. Pomimo obcowania z miejscową ludnością chrześcijańską zdołali oni przez blisko 250 lat zachować własną religię (islam), tradycję oraz kulturę². Określano ich mianem Tatarów polsko-litewskich, z czasem Tatarów polskich³. Stworzyli oni liczną społeczność skupioną wokół parafii muzułmańskiej w Studziance w pobliżu Białej Podlaskiej. Przetrwali dzięki temu, że jednoczyła ich religia i jedyny w okolicy meczet – w Studziance, który grupował lokalną społeczność tatarską.

Pojawienie się Tatarów w rejonie Białej Podlaskiej datujemy na drugą połowę XVII w., kiedy to Jan III Sobieski osadził Tatarów w okolicach ówczesnej Białej Ra-

¹ Referat wygłoszony podczas konferencji naukowej pt. „Ważna obecność. Przedstawiciele państw i narodów europejskich wśród mieszkańców międzyrzecza Bugu i Pilicy w XVII-XIX wieku”, Radom 30 XI 2006.

² S. Hordejuk, *Sytuacja społeczno-zawodowa Tatarów na Południowym Podlasiu w XVII-XX wieku*, [w] „Rocznik Tatarów Polskich”, t. X, Gdańsk 2005 s. 44.

³ P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986; A. Kołodziejczyk, *Rozprawy i studia z dziejów Tatarów litewsko-polskich i islamu w Polsce w XVII- XX wieku*, Siedlce 1997 s. 110.

dziwiłłowskiej (obecnie Podlaskiej). Osadnictwo tatarskie od początku miało charakter wojskowy. Z powodu biedy i złej sytuacji prawnej wyznawców islamu w Rzeczypospolitej Obojga Narodów kilka chorągwi w 1672 r. zbuntowało się i przeszło na stronę turecką. Wydarzenie to historiografia określa *buntem Lipków*. Lipkami w XVII w. nazywano głównie Tatarów z Wołynia i Podola. By pozyskać do wojska polskiego rozgoryczonych Tatarów późniejszy zwycięzca spod Wiednia w porozumieniu z Sejmem przywrócił Tatarom dawne prawa. W zamian za zaległy żołd przyznał im włości na terenach obecnej północno-wschodniej Polski. 12 marca 1679 r. w Grodnie król nadał Tatarom z oddziałów rotmistrza Samuela Murzy Koryckiego wsie Lebieziew i Małaszewicze w ekonomii brzeskiej oraz kilka wsi w ekonomii kobryńskiej. Dokument ten przyznał rotmistrzowi Danielowi Szablowskiemu włości w Małaszewiczach, zaś rotmistrzowi Samuelowi Romanowskiemu, wraz z żoną Reginą z Kieńskich, ziemie w Studziance – wsi położonej w kluczu łomaskim, ekonomii brzeskiej⁴. W tym samym czasie w okolicach Białegostoku osadzono rotmistrza Bohdana Kieńskiego, Gazę Sieleckiego i rotmistrza Oleyowskiego, którzy otrzymali wsie Bohoniki, Drahle i Malawicze Górne. Osadnictwo tatarskie kontynuowali królowie sascy. W zamian za włości Tatarzy zwolnieni byli od czynszów, a płacili jedynie podatki uchwalone przez Sejm dla szlachty. Mieszkali w miejscowościach położonych w pobliżu Studzianki: Lebiezew-Zastawek, Koszoły, Ortel, Dąbrowica, Połoski, Małaszewicze, Piszczac, Bokinka, Wólka Kościeniewicka.

Tatarzy byli słabymi gospodarzami. Bardziej pociągały ich działania wojenne, w których zdecydowanie lepiej się czuli⁵. Z parafii studziańskiej Tatarzy brali udział w walkach w obronie wolności Polski. W wojnie 1792 r. korpusem armii polskiej dowodził tatarski generał Józef Bielał⁶. Tatarzy uczestniczyli w wielu starciach podczas powstania 1794 r.⁷ Na uwagę zasługuje Jakub Azulewicz szef 2 pułku ułanów Stanisława Augusta posiadający liczne włości w Studziance, poległy podczas walk w Wilnie⁸. Tatarzy białscy toczyli boje u boku Napoleona tworząc szwadron w Pułku Szwoleżerów Gwardii⁹. W powstaniach w okresie niewoli narodowej walczyli m.in. Bekir Bielał, kapitan wojsk polskich w 1830 r., Jan Okmiński, major wojsk polskich, Maciej i

⁴ A. Kołodziejczyk, *Rozprawy...*, s. 114-116; H. Mierzwiński, *Osadnictwo tatarskie na Podlasiu za Jana III Sobieskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, nr 2/1997, s. 40-49; K. Grygajtis, *Osadnictwo Tatarów hospodarskich w Wielkim Księstwie Litewskim XIV-XVIII w.*, „Rocznik Tatarów Polskich”, Gdańsk 2003 t. VIII, s. 105.

⁵ Zob. J. Sobczak, *Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium historycznoprawne*, [w] „Czasopismo prawno-historyczne”, t. 39, z. 11987, s. 41-69.

⁶ Szerzej o gen. Józefie Bielałku: S. Kryczyński, *Nieznane szczegóły o rodzinie generała Józefa Bielałka*, „Ateneum Wileńskie”, 1936, s. 298-302; tenże, *Generał Józef Bielał (1741-1794)*, „Rocznik Tatarski”, t. 2, 1935, s. 407-418.

⁷ Szerzej H. Mierzwiński, *Udział Tatrów podlaskich w obronie niepodległości polski w II połowie XVIII wieku*, [w] *Powstanie 1794 roku i tradycje kościuszkowskie na Podlasiu*, red. J. Wojtasika, Siedlce 1997, s. 77-85.

⁸ Szerzej zob. A. Kołodziejczyk, *Pułkownik Jakub Azulewicz* [w] „Rocznik Tatarów Polskich”, t. 10, 2005, s. 57-69.

⁹ S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Wilno 1929, s. XXIV-XXV; H. Kerchnave, *Wspomnienie o pułku Szwoleżerów Gwardii Napoleona* Lwów 1909, s. 26; J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich 1794-1944*, Pułtusk 1998, s. 45-59; T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. III, Kraków 1912, s. 335; M. Kukiel, *Wojna 1812*, t. II, Kraków Poznań 1999, s. 129 i 451.

Abraham Azulewicz, podpułkownik Samuel Bielak, major Samuel Józefowicz. Tatarów do walki w obronie Rzeczypospolitej motywowała „ziemia polska, a na niej mogiły [...] przodków”¹⁰. Zapisali piękną kartę w historii stawiając się na każde zawołanie w obronie Polski. Większość z nich pozostała jej wierna nawet wówczas, kiedy w XIX w. prowadzono wśród nich politykę rusyfikacji.

Meczet

W XVIII w. Tatarzy najwięcej majątków mieli w okolicach Białej Radziwiłłowskiej. Osadnictwo skupiło się wokół Studzianki i pobliskich miejscowości. Szacuje się, że w XVIII w. Studziankę zamieszkiwało około 400 Tatarów. Stanisław Dziadulewicz podaje, że w latach trzydziestych XVIII w. cała wieś Studzianka była tatarska¹¹. Parafia stanowiła jedyną autonomiczną jednostkę organizacyjną religii Tatarów. Trudno jednoznacznie określić ogólną liczbę Tatarów mieszkających w okolicach Białej.

Dlaczego ludność tatarska grupowała się wokół Studzianki? Miejscowość ta za sprawą ulokowania w niej meczetu stała się siedzibą parafii mahometańskiej¹² – muzułmańskiej stanowiła centrum życia tatarskiej społeczności do czasów I wojny światowej. To tutaj znajdowała się muzułmańska parafia dla Podlasia i Litwy, wokół której skupiała się lokalna społeczność, życie religijne i społeczne Tatarów z okolicy¹³. Druga parafia muzułmańska na terenie Królestwa Polskiego istniała w Winksznupiu w okolicach Augustowa.

Meczet – świątynia muzułmańska – w Studziance znajdował się w centrum wsi w miejscu, w którym obecnie znajduje się szkoła podstawowa. Świątynia zbudowana została najprawdopodobniej po 1679 r. Dokładna data jej powstania nie została jak dotąd jednoznacznie ustalona. Należy założyć, że nastąpiło to w kilkanaście, bądź nawet kilkadziesiąt, lat po pojawieniu się Tatarów w tej okolicy. Należy stanowczo odrzucić argumenty, jakoby meczet w Studziance powstał dopiero w XIX w.¹⁴ Warto zwrócić uwagę na fakt, że Tatarzy – ograniczeni przez polskie prawo w budowaniu swoich świątyń – dopiero w latach 1768 i 1775 otrzymali prawo swobodnego wznoszenia świątyń. Pierwsze potwierdzenie w źródłach o funkcjonowaniu meczetu znajdujemy w księgach metrykalnych parafii muzułmańskiej w Studziance z drugiej połowy XVIII w. Zachowane księgi metrykalne stanowią bogate źródło przede wszystkim do badań demograficznych i genealogicznych nad ludnością tatarską. Wprowadzone zostały decyzją władz austriackich w 1796 r. (Studzianka był do 1807 r. pod

¹⁰ M. Konopacki, *O muzułmanach polskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 3/44, 1962, s. 25.

¹¹ S. Dziadulewicz, *Herbarz...*, s. 170.

¹² Prawidłowa nazwa powinna być Parafii Muzułmańskiej w Studziance. Nazwa *mahometanie* jest błędnie używana od lat w dokumentach i publikacjach. Muzułmanie wierzą w Allaha. Szahada, czyli muzułmańskie wyznanie wiary, głosi: *La ilaha ill Allah Muhammadu-r-rasul Allah* (*Nie ma bóstwa prócz Boga Jedynego, a Muhammad jest Jego Prorokiem*). Zatem należy używać sformułowań: cmentarz muzułmański lub tatarski, muzułmanie, meczet muzułmański itd. Zobacz szerzej I. Krasicki, *Ideologia islamu*, Warszawa 1981, s. 59-60; J. Bielawski, *Islam*, Warszawa 1980, s. 25-26.

¹³ Dość często można napotkać w publikacjach powtarzaną informację o istnieniu meczetu w Lebedziewie w okolicach Terespola. Nie znajduje to jednak potwierdzenia w żadnym XIX-wiecznym źródle.

¹⁴ A. Woronowicz, *Przyczynek do historii meczetów w Polsce*, „Życie Tatarskie”, nr 12, 1937, s. 6.

zaborem austriackim). Proboszczowie (imamowie) poszczególnych parafii mieli obowiązek prowadzić rejestry ślubów urodzeń i zgonów w obrębie swoich parafii. Władze rosyjskie w pierwszej połowie XIX w. podporządkowały wszystkie parafie muźulmańskie Muftiatowi Taurydzkiemu w Symferopolu.

Na czele parafii muźulmańskiej stał duchowny tatarski mołła – przewodnik duchowy zwany imamem lub mułłą (mołłą). Imam był wybierany przez ogół wiernych tzw. dżajmiat. Dżajmiat odgrywał znaczącą rolę w życiu Tatarów. Członkowie dżajmiatu zbierali się na zebrania i zjazdy rozstrzygając spory, wybierając imamów, wydając świadectwa i potwierdzenia. System dżajmiatu skasował rząd carski pod zaborami. Godność imama była piastowana z reguły dożywotnio, a nierzadko przechodziła z pokolenia na pokolenie. Najdobitniej świadczy o tym przykład rodziny Okmińskich, w której to imamami w Studziance byli – Eliasza Mahomet 1820(?), Aleksander 1805-1826, Maciej 1826-1836 i Eliasza 1838-1870. Pierwszym znanym imamem do 1795 był Bielak, którego imienia nie znamy, a po nim Eliasza Oleykiewicz (1740-1810) piastujący funkcję imama do 1805 r. Imamem był także Mustafa Lisowski (do 1898 r.), a ostatnim Maciej (Matwiej) Bajrulewicz (do 1915 r.) Imamowie, jako nieliczni, posługiwali się językiem arabskim przede wszystkim w celach religijnych. Do pomocy miewali niekiedy pomocników – muezinów. Znanymi „asystentami” byli np. Jakub Buczacki czy Jakub Azulewicz. Muezini z reguły mieli nawoływać do modlitwy, do meczetu, bywali świadkami na chrztach, ślubach, lub zgłaszali zgon członka społeczności. Należący do stanu duchownego imamowie golili głowy i nosili czapki tzw. czałamy lub fezy. Spełniali wszelkie posługi religijne, tzn. odprawiali piątkowe nabożeństwa, udzielali posług przy ślubach, chrztach, pochówkach zmarłych oraz prowadzili księgi stanu cywilnego. Imam utrzymywał się z własnych dóbr ziemskich oraz datków parafian i zapisów testamentowych na meczet¹⁵. Z testamentu Samuela Józefowicza dowiadujemy się o zapisaniu przez niego 80 zł, następnie 72 zł na meczet w Studziance¹⁶. Z kolei Abraham Korycki, dziedzic Małaszewicz Małych i Lebedziewa, w ostatniej woli z 3 stycznia 1811 r. zamierzał ofiarować na meczet w Studziance kwotę 216 i 288 polskich złotych co roku i prosił o odprawienie nabożeństwa za jego duszę¹⁷. Wszelkie środki otrzymywane przez imama stanowiły fundusz parafii, tzw. *wakuf*. Darczyńcy piastowali często tzw. godność kolatora (fundatora) meczetu. Godność kolatora meczetu w Studziance należała do rodziny Azulewiczów. Dopiero w XIX w. wprowadzono roczną pensję dla imamów w wysokości 40, a następnie honorarium to wzrosło do 150 rubli rocznie. Warto zauważyć, że imam jeździł także z posługami do żołnierzy stacjonujących w twierdzy brzeskiej. W okolicach Terespolu uważano, że mułła z daleka przybywa i modły odprawia¹⁸. Do Studzianki przyjeżdżali wyznawcy z odległych zakątków Królestwa, to mułła jeździł również do nich na śluby i chrzciny, bo religia islamska nakazywała obrządek chrztu lub zawarcia małżeństwa w domach. Meczet zaś stanowił jedynie miejsce modlitwy¹⁹.

¹⁵ A. Kołodziejczyk, *Dwa XIX-wieczne testamenty tatarskie z Podlasia*, „Rocznik Białkopodlaski”, t. 5, 1997, s. 187-195.

¹⁶ A. Kołodziejczyk, *Rozprawy...*, s. 167.

¹⁷ Tamże, s. 164.

¹⁸ F. R. *Wyznawcy Allaha*, „Tygodnik Ilustrowany”, nr 108, z 25 I 1892, s. 52-53.

żeństwa w domach. Meczet zaś stanowił jedynie miejsce modlitwy¹⁹.

W końcu XVIII i początkach XIX w. spotykamy się ze zjawiskiem zarówno obudowy jak i budowania nowych meczetów. Dla przykładu powstały świątynie muzułmańskie w Nowogródku, Słonimiu, Mirze, Lachowiczach. Odbudowano meczety w Sorokach Tatarach i Winksznupiu. Meczet w Studziance także został odbudowany i na nowo otwarty w 1817 r.²⁰ Prawo rosyjskie już w 1829 r. nakazywało wznoszenie świątyń według wzorcowego projektu przygotowanego przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Każda budowa, czy remont, miałby być od tej pory zgłaszane do władz gubernialnych. Gotowy projekt budowy planowanej świątyni przekładano odpowiednim władzom rosyjskim²¹. Zgoda na budowę meczetu musiała być zaaprobowana przez Muftiat Taurydski w Symferopolu. Meczety można było wznosić jedynie w miejscowościach zamieszkałych przez nie mniej niż 200 mężczyzn – muzułmanów. Społeczność musiała przy tym posiadać środki materialne na utrzymanie świątyni oraz imama. W 1859 r. pojawił się cyrkularz Departamentu Gospodarki Państwowej oraz Budynków Publicznych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych *O prawidłach budowy meczetów tatarskich*. W statucie budowlanym istniał osobny rozdział dotyczący budowy meczetów tatarskich. Meczety różnicowano na katedralne, w których dopuszczano odprawianie wszelkich nabożeństw w tym bajramowych i piątkowych, oraz pięciomodlitewne służące jedynie do codziennych modlitw.

Tatarzy nie byli dobrymi fachowcami, jeżeli chodzi o budowę świątyń. Żaden z budowniczych nie pochodził ze środowiska tatarskiego. Tatarzy pracowali więc pod kierunkiem mistrza, którego zatrudniali, a był on już innego wyznania i na dobrą sprawę nie znał się na architekturze meczetów. Stąd wzorowano się na pobliskich cerkwiach stanowiących jedyny wzór²². Podstawowy budulec stanowiło drewno – materiał najbardziej dostępny i powszechnie stosowany na wschodnich terenach Rzeczypospolitej. Niski status ekonomiczny Tatarów²³, a także wspomniane ograniczenia prawne miały zdecydowany wpływ na budowę i wyposażenie meczetu.

Obraz odbudowanego meczetu w 1817 r. w Studziance zawdzięczamy zachowanym fotografiom oraz szkicom. Stanowił on konstrukcję drewnianą na rzucie zbliżonym do kwadratu z tzw. minaretem sygnaturowym (wieżyczka) umieszczonym centralnie. Dach kalenicowy, czterospadowy pokryty został gontem. Ściany o wysokości około 4 m oszalowano pionowymi deskami zapewne na niskim podmurowaniu. Okna prostokątne, po dwa w ścianach bocznych, skierowane były w stronę południową. Porównywano go z podobnymi meczetami w Łukiszkach, Sorokach Tatar-

¹⁹ Szerzej o funkcjach meczetu zob. A. Konopacki, *Sakralne i społeczne funkcje meczetu od XV do końca XIX wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (Zarys problemu)*, [w:] *Acta collegii Suprasliensis. Małe miasta. Religie*, Lublin-Supraśl 2006, s. 481-491

²⁰ Akt darowizny placu pod studziańską szkołę, sporządzony w języku polskim 21 listopada 1921 r. Dokumentem tym ostatni imam Maciej Bajrulewicz przekazał mieszkańcom Studzianki teren, na którym do 1915 r. stał meczet, pod budowę miejscowej szkoły. Kopia dokumentu znajduje się w posiadaniu autora.

²¹ A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety i cmentarze Tatarów polsko-litewskich. Katalog zabytków tatarskich*, t. II, Warszawa 1999, s. 14.

²² G. Sitdikow, *Tatarzy litewscy; historia i współczesność*, [w:] *Problemy rozwoju Turystyki wiejskiej na Wileńszczyźnie, Mazowszu i Podlasiu*, t. VIII, Warszawa 2005 s. 143.

²³ A. Drozd, M. Dziekan, T. Majda, *Meczety...*, s. 16.

skich czy Rejzach znajdujących się terenach północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów .

Jak wyglądał meczet z zewnątrz już wiemy. Teraz przyjrzyjmy się widokowi jego wnętrza. Jak dotąd nie udało się odnaleźć choćby jednej fotografii wnętrza meczetu. Według wspomnień mieszkańców meczet w Studziance „to duży, podzielony ścianą na dwie części drewniany budynek w jednej z nich, znajdował się zwrócony w stronę Mekki ołtarz, gdzie mogli przebywać tylko mężczyźni. Wierni, obowiązkowo w czapkach, modlili się z twarzami zwróconymi w stronę Mekki. Stronę tę wskazywał mihrab – nisza w ścianie świątyni. Na prawo znajdował się mimbar – kazalnica, na której stawał mułła wygłaszając kazanie w środku nabożeństwa. Główne pomieszczenie było tylko dla mężczyzn. Dla kobiet było drugie pomieszczenie utrzymane w bardzo surowym stylu, z którego tylko przez kratkę w ścianie można było patrzeć na ołtarz. Meczet w Studziance był zawsze pełen wiernych. Modły – głośne recytacje w języku arabskim, odpowiednio były łączone z ruchami rąk, głowy i skłonami ciała do ziemi. Co tydzień odbywały się uroczystości zwane Bajram Mały (trwały od piątku do niedzieli)”²⁴. W Studziance meczet istniał do 15 sierpnia 1915 r., kiedy to wycofujące się wojska kozackie spaliły go doszczętnie. Budowla nie została już nigdy odbudowana. Spłonął otaczany kultem Sztandar VI Pułku, wykonany z zielonego jedwabiu, szczególnie traktowany przez społeczność tatarską. Pielęgnowano tym samym pamięć czynów pułkownika Jakuba Azulewicza i jego dokonania²⁵. Podczas nabożeństw w trakcie Ramazan – Bajram i Kurban-Bajram, rocznice powstania 1794 r., sztandar ustawiano obok minbaru – ambony, przypominając wielkiego rodaka oraz bogatą tradycję walk o wolność Polski²⁶.

Należy zaznaczyć, że w 1914 r. istniało 25 meczetów na ziemiach polskich, z których w czasie pierwszej wojny światowej 5 uległo zniszczeniu. Jak wspomniano, meczet w Studziance przetrwał do 1915 r. i w tym czasie należy datować kres żywotności parafii w Studziance. Do 1923 r. żył jeszcze imam Maciej Bajrulewicz, ale część Tatarów uległa rozproszeniu lub przeniosła się na Nowogrodzyczną, gdzie istniało kilka parafii i większe skupisko Tatarów.

Mizar

Śladem obecności Tatarów w okolicach Białej Podlaskiej są obecnie w niewielkiej ilości zachowane źródła oraz mizary znajdujące się w Studziance i Lebedziewie-Zastawku. Mizary stanowiły składnik kultury materialnej i duchowej Tatarów charakteryzujących się głęboko rozwiniętym kultem przodków i zmarłych. Mizar (z tat. *zirec* – cmentarz, odwiedziny pielgrzymka, *mizar* lub *miziar* z tur. *mezar*, ar. *Mazar* – miejsce odwiedzin, mogiła) zakładano w większych skupiskach poza osadami, na wzniesieniach lub obrzeżach lasów, co różniło je od chrześcijańskich cmentarzy, które w XVIII i XIX w. były umiejscowione najczęściej w pobliżu kościołów. Każda parafia posiadała najczęściej swój mizar. Można napotkać informacje o istnie-

²⁴ Według relacji Marii Pirogowicz, z domu Bajrulewicz, nieżyjącej już mieszkanki Studzianki. Przekaz ten otrzymałem od Sławomira Hordejuka z Białej Podlaskiej.

²⁵ A. Kołodziejczyk, *Pułkownik...*, s. 68.

²⁶ H. Mierzwiński, *Udział...*, s. 83.

niu mizaru w Małaszewiczach. Owszem, mieszkali tam Tatarzy, ale brak potwierdzenia istnienia tego mizaru w źródłach. Trudno także ustalić jego lokalizację. Mizar w Studziance istnieje do dnia dzisiejszego. Od II wojny światowej jest nieczynny. Pierwotnie ogrodzony był rowem, a potem metalowym ogrodzeniem. Mogiły nie ogrodzone miały symbolizować równość wszystkich, ponieważ wierzono, że ludzie nie powinni się odgradzać od siebie. Układ grobów rozmieszczony został w równoległe rzędy naśladujące ustawienie wiernych podczas modlitwy w meczecie. Cmentarz tatarski w Studziance²⁷ jest jednym z niewielu poza Lebedziewem-Zastawką, Bohonikami, Kruszynianami i Warszawą z zachowanych do dzisiaj mizarów w Polsce. Jego wartość jest olbrzymia i niebagatelna. Założony został po osiedleniu się Tatarów na tych ziemiach po 1679 r. Jedyna przeprowadzona pod koniec lat siedemdziesiątych XX w. inwentaryzacja tego obiektu jest jednak niedokładna i wymaga uzupełnienia. Najstarsza wg spisu inskrypcja pochodzi z 1747r. Jednak nie udało mi się jej zlokalizować. Łącznie na mizarze w Studziance znajduje się około 165 nagrobków. Tatarzy nie stawiali grobowców, a tworzyli jedynie proste mogiły. Biedna społeczność umieszczała zwykle polne kamienie. Dół, w którym składano zmarłego, kopano na głębokość 1 lub 1,5 m i obkładano go deskami. Pod głowę zmarłego wkładano zwoje (*datawany*) z modlitwami, ponieważ wierzono, że zmarły będzie zdawał relacje z życia przed aniołami świętymi Munkirem i Niekirem, przybywającymi po pogrzebie²⁸. Mogiłę usypywano z ziemi w kopczyk, boki obkładano kamieniami. Od strony głowy stawiano większy kamień a u nóg mniejszy. Głowę zmarłego umieszczono w kierunku Mekki. W górnej części nagrobka znajdował się półksiężyc – oznaka przynależności wyznaniowej grobu – wraz pięcioramienną gwiazdą oraz wersety z Koranu, epitafia u dołu. W kilku przypadkach występuję rozeta – symbol gwiazdy lub słońca – motyw właściwy dla epigrafiki nawoźżańskiej. Z odczytanych nagrobków uzyskamy dużo informacji o statusie społecznym, rangach wojskowych, piastowanych urzędach, czy odznaczeniach. Na nagrobkach język arabski pojawia się w stałej formule *szahady* – wyznania wiary – „nie ma boga prócz Allaha a Muhamed jest Jego Wysłannikiem”²⁹. Większość napisów na nagrobkach występuje w języku polskim. Zdarzają się przypadki wykonania w języku rosyjskim, co było wynikiem rusyfikacji popowstańcowej w drugiej połowie XIX w.³⁰ Współczesne groby Tatarów to płyty, na których dostrzega się kwiaty i znicze, a wynika to wtopienia się Tatarów w kulturę chrześcijańską. W Studziance widać tendencję do grzebania członków jednego rodu obok siebie – Lisowscy, Azulewicze. Niestety groby po I wojnie światowej były rozkopywane i dewastowane przez miejscową ludność. Lokalna społeczność w wielu przypadkach przyczyniła się do dewastacji cmentarza.

²⁷ A. Kołodziejczyk, *Tatarskie cmentarze w Lebedziewie i Studziance*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego”, z. 3, Siedlce 1982, s. 22-32; tenże, *Tatarzy i ich cmentarze*, „Spotkania z zabytkami”, nr 6, 1986 s. 16-18; *Cmentarze muzułmańskie w Polsce*, Warszawa 1998, s. 12-94.

²⁸ *Obrzędy pogrzebowe i kult zmarłych Tatarów litewsko-polskich na południowym Podlasiu (1679-1915)*, [w] *Kultura ludowa Mazowsza i Podlasia. Studia i materiały*, t. II, red. A. Kołodziejczyk i A. Stawarz, Warszawa 1997, s. 57-72.

²⁹ *Kalendarz muzułmański 2003/1424*, red. T. Miśkiewicz i J. Konopacki, Białystok 2002, s.61.

³⁰ A. Miśkiewicz, J. Kamocki, *Tatarzy Słowiańszczyzną obłąskawieni*, Kraków 2004, s. 48.

Mizar w Lebedziewie w kolonii Zastawek w okolicach Terespoła usytuowany jest na wzniesieniu, porośnięty sosnowym lasem na planie kwadratu o boku około 50 m. Przeprowadzone prace konserwatorskie miały miejsce w 1988 r. i przyczyniły się do uratowania cmentarza od całkowitej degradacji³¹. W porównaniu do mizaru w Studziance zauważamy wyraźny brak półksiężyców. Zachowały się 53 kamienie nagrobne. Występuje sporo kamieni bez napisów³². Wśród zachowanych grobów znajduje się mogiła Jakuba Buczackiego, zmarłego 20 maja 1838 r., posła na Sejm i sędziego powiatu bialskiego. Jakub Buczacki jako jeden z niewielu z parafii odbył pielgrzymkę do Mekki. Tatarzy pielgrzymowali z reguły do najbliższej parafii, do meczetu w Studziance, która stała się swego rodzaju Mekką bialskich Tatarów.

Ludność

Jak liczna była społeczność tatarska? Dokładne wyliczenia sprawiają pewne trudności. Warto przyrzeć się nieco statystykom urodzeń, małżeństw i zgonów parafii muzułmańskiej w Studziance. Populacja Tatarów w XIX w. zaczęła się zmniejszać, a w szczególności w drugiej połowie XIX w. W latach 1798-1810 zawarto 20 małżeństw. Urodziło się w tym czasie 79 dzieci. Jednak zmarło 59 osób, a w tym 39 dzieci³³. Z kolei w latach 1811-1815 urodziło się 26 dzieci, a zmarło 25 osób. Zawarto w tym czasie cztery małżeństwa w parafii w Studziance³⁴. W 1860 r. w okolicach Białej Radziwiłłowskiej mieszkało 264 muzułmanów³⁵. W 1889 r. do muzułmańskiej parafii w Studziance należało już tylko 86 osób³⁶. Złożyło się na to kilka czynników. Postępująca rusyfikacja nie ominęła Tatarów. Popowstaniowe zsyłki w głąb Rosji i szykany ze strony władz carskich miały wyraźny wpływ na zmniejszanie się liczby ludności tej grupy. W przypadku rejonu bialskopodlaskiego możemy mówić o oddaleniu od centrów tatarskości. W 1895 r. w parafii w Studziance zmarły 4 osoby w podeszłym wieku (Bolesław Romanowicz, Lisowski, Maria Czymbajewicz i Maria Bajrullewicz), a urodziło się tylko jedno dziecko – Jewgienij Mucharski³⁷. Początki XX w. to już kres życia społeczności tatarskiej w rejonie bialskim. Zamieszkiwali oni w omawianym czasie gminy Lubenka, Kobylany i Biała Podlaska³⁸.

Z ostatnich lat funkcjonowania parafii w Studziance zachowało się pięć ksiąg metrykalnych z okresu 1907-1911, stanowiących jedno z krańcowych świadectw życia Tatarów w rejonie bialskim w początkach XX w.³⁹ Poszczególne wpisy w księgach

³¹ S. Kryciński, *Uratowany mizar*, „Spotkania z zabytkami”, nr 6, 1988, s. 59.

³² Dzieje mizaru w Lebedziewie-Zastawku autorstwa Sławomira Hordejuka ukazały się w „Roczniku Bialskopodlaskim”, t. 13, 2006.

³³ Szerzej A. Kołodziejczyk, *Przyczynek do historii Tatarów bialskich. Księga urodzin Matżeństw, Urodzin i Zgonów gminy mahometańskiej w Studziance ze zbiorów AP w Lublinie*, [w] „Archeion”, t. 80, 1986, s. 221-230.

³⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL) mikrofilm nr 386215, Księgi UMZ Parafii Muzułmańskiej w Studziance 1811-1870.

³⁵ Arkadiusz Kołodziejczyk powołuje się na *Catalogus Cleri Securensis ac regularis diocesis Podlachsensis Anno Domini 1860*, s.128.

³⁶ A. Kołodziejczyk, *Rozprawy...*, s.129.

³⁷ APL, sygn. 78, s. 5, Księga urodzeń, małżeństw i zgonów parafii muzułmańskiej w Studziance za 1895 r.

³⁸ A. Kołodziejczyk, *Rozprawy...*, s.132.

³⁹ Księgi UMZ w Studziance z lat 1907-1911 znajdują w Urzędzie Stanu Cywilnego w Łomazach.

metrykalnych mają zazwyczaj analogiczne formuły. Zaczynają się w wolnym tłumaczeniu słowami: „Miało to miejsce we wsi Studzianka w 8 dniu miesiąca lipca 1907 roku o 5 po południu zjawili się Aleksander Mustafowicz Aleksandrowicz mający 46 lat wraz z świadkami: Aleksandrem Iwanowiczem Bogdanowiczem 46 lat i Romanem Osipowiczem Bajrulewiczem liczącym 36 lat mieszkańcami wsi Studzianka”⁴⁰. Ojciec oświadczył, że urodziło się dziecko płci żeńskiej, od trzydziestoosmioletniej, prawej żony Fatimy z domu Radkiewicz. Dziecku temu przy udziale imama parafii w Studziance nadano imię Amin. Pod tekstem wpisu występuje formuła informująca o tym, że sporządzony dokument został odczytany i podpisany przez imama Macieja Bajrulewicza. Swoje podpisy złożyli ojciec i świadkowie. Należy zaznaczyć, że w tym akcie w miejscu podpisu ojca widnieje słowo „niegramotnyj”, czyli ojciec nie umiał pisać i czytać. Podobnych aktów dotyczących urodzin w omawianych latach sporządzono jeszcze czternaście⁴¹.

Z zapisów imama Macieja Bajrulewicza wynika, że nie dotyczyły one tylko i wyłącznie rejonu białskiego. W sierpniu 1907 r. sporządzono, akt urodzin noworodka urodzonego w miejscowości Szyce w guberni kieleckiej. Z kolei w 1908 r. Maciej Bajrulewicz sporządził dokument dziecka urodzonego 27 listopada w Kowlu⁴². Należy podkreślić, że nadanie imienia określano mianem *azan*. Uroczystość odbywała się w domu, gdzie kąpano noworodka, a następnie układano na stole tak, aby głowa była skierowana w stronę Mekki. Obok, obowiązkowo, znajdował się Koran, bochenek chleba, sól i szklanka wody. Imam odmawiał formułę modlitewną i nadawał imię. Drugą grupę zapisów w księgach metrykalnych stanowią wpisy zmarłych. Wśród badanych jednostek widnieje 5 zgonów. Trzy miały miejsce w 1908 r. i po jednym w 1909 oraz 1911 r. Jeden z tych zapisów głosi: „28 października 1908 roku o 2 po południu zjawili się Josif Iwanowicz Tupalski lat 53 z Aleksandrem Iwanowiczem Bogdanowiczem i oświadczyli, że 23 X 1908 roku o 5 po południu umarła Helena Iwanowna Jeljasiewicz w wieku 79 lat córka prawych rodziców Jozefowiczów”. Po naocznym uwierzytelnieniu śmierci Heleny Iwanowny sporządzony został akt i podpisany przez świadków oraz imama Macieja Bajrulewicza.

Ostatnią najmniej liczną grupę wpisów stanowią akty ślubu. W latach 1907-1911 w parafii w Studziance zostały zawarte dwa związki małżeńskie. W zwyczaju weselnym Tatarów na początek dom panny młodej odwiedzany był przez swatów. Omawiano szczegóły ceremonii, kwestie ślubu i jego organizacji. Uzyskiwano zgodę na ślub i wielkość posagu (pościel, ubrania, pieniądze). Tak zwana wyprawa była ważnym elementem wydania córki za przyszłego męża. Podczas ceremonii panna młoda nakładała biały, a pan młody czarny, strój. Oblubieńcy, wg tradycji, stawali na rozłożonej na podłodze owczej skórze, która według dawnych wierzeń miała symbolizować dobrobyt. Następowala wymiana obrączek. Imam w czasie obrzędu dawał wskazówki życiowe młodej parze. Mąż zobowiązywał się zapisać małżonce określoną sumę pieniędzy na utrzymanie w wypadku rozwodu. 14 stycznia 1909 r. w Małasze-

⁴⁰ Księga UMZ z 1907 roku.

⁴¹ Zob. Ł. Węda, *Rękopisy imama Macieja Bajrulewicza - źródło do dziejów badań nad Tatarami regionu białskopodlaskiego*, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny”, nr 4, 2006, s. 46-54.

⁴² Księga UMZ z 1908 roku.

wiczach Małych, w powiecie bialskim, odbyły się uroczyste zaślubiny Aiszy Radkiewicz i Salejkina Usmanowicza Zejmakowa, w obecności świadków Josifa Tupalskiego oraz Aleksandra Bogdanowicza. Wcześniej ich zaślubiny zostały ogłoszone w meczecie w Studziance. Zaręczyny odbyły się ustnie w Małaszewiczach Małych. Pan młody zapisał swojej wybrance 1000 rubli⁴³.

Z kolei na ślubnym kobiercu w gubernialnym mieście Mińsku stanęli w 1910 r. dwudziestodwuletnia Helena Iwanowna Iljaszewicz z trzydziestodwuletnim kapitanem Hassanem Konopackim służącym w Pierwszej Syberyjskiej Dywizji Rezerwowej, który zapisał swej wybrance 3 tys. rubli⁴⁴.

Tatarzy żyli przemieszani pomiędzy ludnością polską i białoruską poczuwając się do współobywatelstwa. Sytuacja zawodowa i majątkowa Tatarów bialskich była bardzo zróżnicowana⁴⁵. Janusz Kamocki słusznie twierdzi, że Tatarzy wtapiaли się w polską rzeczywistość stając się jedną z licznych polskich grup etnicznych tworzących na „wielkim i bogatym bukicie polskiej kultury [...] narodowej [...] jej najbardziej orientalny kwiat [...] wyrosły jednak między innymi polskimi kwiatami”⁴⁶.

Tatarzy białostoccy uważają, że „w Studziance następował szybszy proces chrystianizacji niż w okolicach Białegostoku”⁴⁷. To stanowiło jeden z czynników zmniejszania się liczby ludności tatarskiej w okolicach Białej Podlaskiej. Ewakuacja ludności polskiej przez Rosjan i pobór mężczyzn do wojska carskiego w 1914 r. wpłynęły na zmniejszenie i tak zanikającej populacji tatarskiej w rejonie bialskim. Pierwszy powszechny spis ludności z 30 września 1921 r. zanotował w powiecie bialskim 11 muzułmanów: 1 w Białej Podlaskiej, 1 w Małaszewiczach Małych, 2 w Malowej Górze, 6 w Studziance, 1 w Łomazach. Z tych 11 osób 5 miało powyżej 60 lat⁴⁸. Należy podejść ostrożnie do tego spisu, bowiem nie wszyscy przyznawali się do pochodzenia tatarskiego. Sądzicie, że jeszcze sporo osób mogło powrócić z ziem wschodnich po zakończeniu nawały bolszewickiej i ustaniu wszelkiego echa walk. Jedną z ostatnich znanych rodzin tatarskich przed II wojną była rodzina Bajrulewiczów.

W dotychczasowej historiografii nie poświęcano większej uwagi zagadnieniu parafii muzułmańskiej w Studziance. Zaledwie kilka osób zajmuje się tą tematyką, a jeszcze mniej stara się utrwalac swoje zainteresowania⁴⁹. Jako mieszkaniec Studzianki interesujący się problematyką tatarską, dostrzegam potrzebę przypominania o dawnej świetności Tatarów. Niech zatem powyższy artykuł stanowi zachętę do podjęcia dal-

⁴³ Wpis nr 6 w Księdze UMZ z 1909 r.

⁴⁴ Wpis w Księdze UMZ z 1910 r.

⁴⁵ Zob. szerzej S. Hordejuk, *Sytuacja...*, s. 43-57.

⁴⁶ J. Kamocki, *Tatarzy polscy jako grupa etnograficzna*, „Rocznik Tatarów Polski”, t. I z 1993, s. 47.

⁴⁷ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego z Haliną Szehidewicz przewodniczącą gminy muzułmańskiej w Białymstoku z 20 I 2006 r.

⁴⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej, t. IV (woj. Lubelskie)*, Warszawa 1924, s. 1-3; *Pierwszy powszechny spis ludności R.P. z 30 września 1921 r.*, „Statystyka Polski”, t. XVIII A, Warszawa 1922, s. 82.

⁴⁹ Badania rozpoczął Arkadiusz Kołodziejczyk wydając wiele interesujących publikacji opartych na materiałach archiwalnych.

szych penetracji archiwów, bibliotek, a także spotkań z najstarszymi mieszkańcami dawnych osad tatarskich, którzy niejednokrotnie posiadają bogate wspomnienia i pamiątki przeszłości. Obecność Tatarów i funkcjonowanie parafii studziańskiej pozostawiło trwałe ślady w historii i kulturze rejonu bialskopodlaskiego. Niewielka ilość źródeł⁵⁰ wymusza ich kolejne poszukiwania, co powinno wpłynąć na dalszy rozwój rozważań i dociekań nad życiem społeczności gminy muzułmańskiej w Studziance. Sądzę, że popularyzacja tematyki tatarskiej pozwoli uchronić od zapomnienia zarówno mizary w Studziance i Lebedziewie-Zastawku, jak i utrwalić wśród młodszego pokolenia pamięć o naszych przodkach.

⁵⁰ A. Kołodziejczyk, *Źródła do dziejów osadnictwa tatarskiego na Południowym Podlasiu*, [w] *Źródła do dziejów regionu*, red. U. Glowackiej-Maksymiuk i G. Welika, Siedlce 20002, s. 93-101.

Maciej Bajrulewicz - ostatni imam (tatarskiej) muzułmańskiej gminy
wyznaniowej w Studziance. Fot. z ok. 1913 r., ze zbiorów prywatnych Sławomira
Hordejuka z Białej Podlaskiej.